International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(3): 319-325

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(3): 319-325
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 24-03-2017
Accepted: 25-04-2017

श्रीप्रणवकुमारवर
कालिनगरहाट,
उत्तरचव्विशपरगणा, पश्चिमवङ्ग

तारापदभट्टाचार्यस्य "कथाद्वादशः" - विहङ्गावलोकनम् ।

श्रीप्रणवकुमारवरः

सारश

लघुकथासाहित्यजगति बङ्गीयतारापदभट्टाचार्येन कदाचित् नवप्रस्थानस्यैव सृजनं कृतम् इति पण्डितानां मान्यता वर्तते। कथाद्वादशः इत्यस्मिन् कथासंकलने द्वादशः कथाः वर्तन्ते। ताः यथा- **गदाधरविवाहकथाः, शैवली, चौरनारदसंवादः, मैत्रेयी, अथ भोजालकथा, राधा, इयं पृथ्वी, मदनेन कृतम्, पट्टकाष्ठिका, जीवनतृष्णा, तस्मै नमश्चौराय, विषमप्यमृतम्** चेति। प्रयः एताः कथाः संस्कृतसाहित्यपरिसत्पत्रिकायामेव पूर्वप्रकाशिताः। अत्र तस्य लेखनप्रतिभयासह परिचयः कार्यते।

कूटशव्दाः संस्कृतलघुकथा , तारापदभट्टाचार्यः , कथाद्वादशः ।

भूमिका-

आधुनिकविश्वहित्ये "लघुकथा" नाम या धारणा सम्प्रति विकशिता सा धारणा किञ्चित् कालानुरोधात् किञ्चिदनुकरणात् सर्वोपरि पारस्परिकादानप्रदानाच्च कलेवरप्राप्ता। अद्य हि कथानकानां ये प्रकाराः लघुकथा[i] इत्याद्यभिधानैः सुपरिचितास्तेषां भारतीयसाहित्योद्याने प्रवेशो बङ्गीयसाहित्यद्वारेणैव जातः। प्रसङ्गेस्मिन् देवर्षिणः कलानाथशास्त्रिणः 'आख्यानवल्लरी'इत्याख्यस्वकीयग्रन्थस्यामुखे समर्थनं प्राप्यते। बङ्गीयसाहित्ये चैतेषां प्रवेशः पाश्चत्यप्रभावादेवेति बहुजनमतसिद्धम्। के.वि.राघवन् महोदयेनापि स्वीकृतं यत् – लघुकथायां वर्तमानरूपमवलोक्य एतद्वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतं पाश्चात्यसाहित्याय ऋण्यस्तीति[ii] तथैवोचितमेव भाति। ऋता चट्टोपाध्यायः संस्कृतलघुकथाजगति तारापदः स्वयमेव शततुल्य[iii] इति प्रमाणयति। स्वल्पातिस्वल्पव्याप्त्यैव लघुकथा उन्नतं वृहत्तमं सत्यं प्रकाशयिष्यति। लघुकथा इत्युक्ते प्रतीति- (Impression) जाता संक्षिप्ता गद्यकथा । यस्याः आशयः काञ्चिद्धटनां कञ्चित्परिवेशमुत वा कञ्चिन्मानसिकतामवलम्ब्य ऐक्यसांकट्यात् समग्रतालाभः ।[iv]

लघुकथाकारतारापदभट्टाचार्यस्य आत्मपरिचयः-

सप्रतिके लेख्यमानेसु लेखकेषु अन्यतमः तारापदभट्टाचार्यः अविभक्तबङ्गदेशस्य[v] ढाकाविक्रमपुर इति जिलायां ख्रीस्तीय 1925तमे वर्षे जातः। कलिकाताविश्वविद्यालयात्स्नातकोत्तराध्ययनं गवेषणां च

Correspondence
श्रीप्रणवकुमारवर
कालिनगरहाट,
उत्तरचव्विशपरगणा, पश्चिमवङ्ग

साधितवान्। तस्य अध्यापनक्षेत्रं कलकातायाः चारुचन्द्रमहाविद्यालयः रवीन्द्रभारतीविश्वविद्यालयश्च। संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकायां तस्य कथासमूहाः प्रकाशिताः। प्रायः चत्वारिंशत्वर्षाधिककालं यावत् सः कलिकातायाः भवानीपुरक्षेत्रे उषितवान् चेदपि तस्य कथायाः प्रेक्षापटः अवश्यमेव बङ्गीयग्रामः एव। ग्रामस्य प्रकृतिः ग्राम्यजीवनस्य सारल्यं काठिन्यं जटिलता च ग्राम्यसंस्कृतेः गभीरता विस्तारं च तस्य कथायां वारं वारं प्रत्यागच्छन्ति। ग्रामकथां वक्तुमेव सः स्वच्छन्दम् अनुभवतीति भाति। मनुष्यः एव तस्य कथायाः केन्द्रविन्दुः। कदापि नवमनस्तत्वमुपस्थापयति, कदापि दाम्पत्यजीवनस्य जटिलता रहस्यं च उद्घाटयति , कदापि च समसामयिकं समस्यां निरूपयति। लघुकथायाः क्षुद्रपरिसरे कुत्रापि सुक्ष्माङ्कन्या, कुत्रापि स्थूलाङ्कन्या नूतनाङ्गिके गभीरव्यञ्जनया अङ्कितवान्नस्ति सुन्दराणि मनोहराणि चित्रवत्चिन्तनानि। तस्य रचनायाः प्रधानं वैशिष्ट्यमेव तस्य प्राणधर्मः। कथासरितदिसु पत्रिकायां तस्य कथा अधुनापि जनभिरुचेः केन्द्रे एव तिष्ठति।

तारापदभट्टाचार्यस्य श्रेष्ठकृतिः कथाद्वादश

कथाद्वादशः इत्यस्मिन् कथासंकलने द्वादशः कथाः 2011 ख्री.अव्दे संस्कृतसाहित्यपरिसत् , कोलकातातः संग्रहरूपेण प्रकाशिताः। संस्कृत पुस्तकभाण्डार, कोलकातातःमुद्रितश्च। तस्य कथाः आकृतिगतरूपेण क्षुद्राः वृहत्यः यद्वा भवन्तु नाम, वस्तुतः ताः स्वकीये वक्तव्ये वलिष्ठाः दृढाः सजीवाः च भवन्ति। भारतीयदर्शनं तस्य लिलाक्षेत्रम्। अतः कथाशरीरस्य शिराभिः धमनीभिः प्रवहति दार्शनिकतायाः स्रोतः। दर्शनस्य प्रवाहशीलः स्रोतः तस्य कथानाम् अस्थि-मज्जासु सर्वत्र प्रवाहशीलः। वस्तुतः तस्य कथा तु दर्शनमयशरीरधारिणी। तस्य कथाशैली हास्यव्यङ्गात्मिका दृढप्रत्ययिनी करुण-शृङ्गारमूला वा भवतु नाम, तस्य कथायां भारतीयदर्शनस्य निर्यासः निरन्तरप्रवाहशीलः तिष्ठति एव। कदापि तस्य एतादृशः प्रयोगः अप्रासङ्गिकः अवान्तरः वेति नानुभूतः। दृष्टान्तार्थं वदामः- लघुशिशवः क्रमशः वर्धते एव..... कालस्य नियमः अयमेव। कथाकारः वदति दार्शनिकवचः - "षड्भावविकाराः इति वदति बार्षायणिः। जायते , अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति। सर्वं कालस्य कर्म।"।[vi]

पुष्पशोभितपलाशशाखां दृष्ट्वा सोपलब्धस्य गोपालस्य मनः आनन्देन अस्फुटेन स्वरेण उच्चारयति उपनिषन्मन्त्रः- "आनन्दाध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति।" पराणस्य मित्रस्य चरणस्य उक्त्यां व्यङ्गेन परिहासेन वा उच्चार्यते गीतायाः वाणी-- "यं यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति , जन्मान्तरे तमेव भावमाप्नोति।" इति।[vii]

जन्मगतप्रतिभा प्रगाढनिर्मलशास्त्रज्ञानं निरलसाभ्यासः चैते काव्यसम्पदः कारणानि।[viii] संस्कृतपरिभाषानुसारेण लघुकथापि गद्यकाव्यत्वेन श्रव्यकाव्यमेव । अतः लघुकथालेखकोपि कविरेव। अतः कथाकारः तारापदः अपि कश्चित्कविः। वहुनिर्मलश्रुतेन तस्य रचना व्याप्ता दीप्ता च परिश्रुतज्ञानछटया। सांख्य-योग-न्याय-वेदान्तानां दार्शनिकोक्तिभिः विभूषिताः तस्य कथाः। गीता-धर्मशास्त्र-व्याकरणादिप्रसङ्गानि अपि वारं वारं तस्य रचनायां समागच्छन्ति।

प्रासङ्गिकतया **"मैत्रेयी"** इति कथायाः मूषिकदम्पत्याः संवादः स्मरणीयः अत्र।[ix]

कथायां संलापयोजने वहूनां आपत्तिर्वर्तते। कदाचित् तस्मात् नाटकेन पार्थक्यहीनतायाः भयादेव तथा चिन्तयन्ति प्रायः ते। नाटकीयत्वं प्रयोगत्वं वा तारापदस्य कथायाः गुणः एव। भट्टतौतेन उक्तं "प्रयगत्वमनापन्ने काव्ये नास्वादसम्भवः" इति। तदेव नाटकीयत्वं प्रयोगत्वं वा प्रायः सर्वस्यां कथायां विद्यमानमस्ति। आलोचयामः तावत् कथाः-

पट्टकाष्ठिका[x]

हास्यकथा एव व्याङ्गेन प्रच्छन्नतया समाजे स्थिताः निर्दयस्वार्थपरता अवक्षयः मुल्यवोधसांकट्यं इत्यादीनां काचित् प्रामाण्याभिलेखा जाता इयं कथा। स्वमुखे गङ्गाजलमादाय पराणमण्डलः यदा घड्घडायते स्म, तदा पराणस्य मरणकालः आगतः इति विचिन्त्य पराणपत्नी बङ्गमोहिनी पराणस्य परममित्राय बाल्यमित्राय चरणाय सूचनां प्रेषयति। यथासूचितः चरणः विपण्याः पट्टकाष्ठिकामादाय उपस्थितः – शवदाहार्थं मित्रमुखाग्निनिमित्तं यथाविहितव्यवस्थापनार्थं च। ततः चरणः बङ्गमोहिनी च पराणस्य परलोकगमनाय प्रतीक्षमानौ भवतः। आह्वानेनापि प्रत्युत्तरं न कृत्वा पराणः मरणाभिनयं नटयति, तस्मात् पत्युः देहान्तरणं विचार्य पराणपत्नी विलपन्ती भवति— मां त्यात्त्वा कुत्र गतवान् इति। चित्कारात् सुप्तोत्थितः पराणः जलमिच्छति। ततः परं कपटमृत्युपथयात्री पराणः कदलीगुच्छं पनसं च इच्छति। आसन्नमरणपराणस्य ललाटे तुलसीपत्रं स्थापयति मित्रम्, पत्नी पत्युः मृत्युः समागतः इति विचिन्त्य हविषान्नं संगृह्णाति। पराणः न तु मृतः। डक्टर वैद्यः ज्योतिषकः सर्वे च समागच्छन्ति दक्षिणामादाय प्रतिगच्छन्ति च। पराणः तु मरणं न प्राप्नोति , तस्मात् क्रुद्धा विरक्ता पराणपत्नी उक्तवती— "अयं जीवने मां ददाह, मरणेऽपि धक्ष्यति।" मित्रपत्नैः पट्टकाष्ठिकां

समर्प्य निराशः भूत्वा चरणोऽपि प्रतिगच्छति। तत्रैव कथा समाप्ता भवति। कथां पठन्तः वाचकाः हसनात् उल्लासिताः भवन्ति। दृढा संवादयोजना तत्र दृष्टिगोचरः भवति। [xi] मानवीयजटिलमनस्तत्वम्, विशेषतया दाम्पत्यसमस्या, द्वान्द्विकसंघातः चेत्यादिषु विषयेषु अस्ति तस्य चमत्कारी लेखनप्रतिभा।

विषमप्यमृतम्[xii]-

इति कथायां पश्यामः प्रलम्बः इति कश्चित् सुदीर्घैः हस्तपादैः अवसरे सति मशकान् शुनकान् मार्जालान् ताडयन् भवति। काले तेन सह मन्दाकिन्याः विवाहः भवति। आचरणवशात् मन्दाकिनी अपि ताडिता भवति। "ताडनं क्रमशः गुरुतरं जातम्" इति। ततः परं "गतास्मि" "रक्ष मां" इत्यादि ध्वनिना प्रतिवेशिनः तां रक्षयितुमागच्छन्ति। तदा सा एव मन्दाकिनी वैपरित्येन व्यवहरति। तन्मते पतिः पत्नीं ताडयेत् तेन प्रतिवेशिनां चिन्ता न करणीया। अपि तु "भार्याप्रहारे भर्तुरधिकारोऽस्ति" इति वादमपि उत्थापयति। तद्देशीयेन रमापण्डितेन उपदिष्टः सः प्रलम्बः पत्नीताडनात् विरमति। आश्चर्यतया मन्दाकिनी इदानीं विमर्शा। प्रहारेण विना तत्सविधेः पतिः क्लीव एव । सा तस्मात् प्रेमशून्यतामनुभवति। पितृगृहञ्च गच्छति। प्रलम्बगृहे काचित् गोधापदी नाम नवपरिचारिका आगच्छति। सा प्रलम्बस्य शय्यासङ्गिनी अपि भवितुमिच्छति, भार्यात्वम् अप्यात्मीकर्तुमिच्छति। अनया सूचनया विचलिता मन्दाकिनी पतिगृहं प्रत्यागच्छति। किन्तु मन्दाकिन्याः भाषा प्रलम्बाय दुर्बोद्धा एव, आदरे अनीहा प्रहारे आसक्तिः। पुनः प्रलम्बः पुर्वरूपं प्रत्यागच्छति। पत्युः प्रहाररूपविषमेव मन्दाकिन्यां अमृतसमानम्। रमपण्डितेन उपदिश्यते "अथ यदि आहारे तस्यास्तुष्टिः दीयतामाहारः । यदि प्रहारे कुरु प्रहारम् । भूतानुरूपो वलिः।" इति। "दाम्पत्यजीवनं खलु काव्यमेव।" सत्यमेव उक्तं कथाकारेण- काव्यं व्यञ्जनया एव सिद्ध्यते खलु ।

<u>शैवली</u>[xiii] – काचित् रसोत्तीर्णा सफला कथा। नाट्यशास्त्रे भरतेनोक्तं— "न हि रसादृते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्त्तते "। किमर्थं तन्न श्रव्यकाव्येपि प्रवर्तते। आचार्येण आनन्दवर्धनेन अभिनन्दगुप्तेनापि दृढतया प्रतिपादिता "रस इति कः पदार्थः? उच्यते आस्वाद्यत्वात्" इति। नाट्यशास्त्रे रसानां वर्णोपि पृथक्तया निर्देशितः, तत्र करुणरसस्य वर्णः धूसरः (कपोतः करुणश्चैव)। सेयं करुणरसात्मिका लघुकथा (श्रव्यकाव्यत्वेन) शैवली इति। कथायाः सर्वाङ्गे- धूसरता, विषादमयता, करुणता च परिव्याप्ताः। शैवली इति कथांपठितुमारब्धा चेत् आसमाप्तिं पठनीयम्, समाप्य च पुनरारब्धव्यम् । तस्मादेव रसोत्तीर्णा सफला लघुकथा शैवली। कारुण्यं यस्याः अङ्गीरसः एव। भवतु नाम करुणरसः "करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम्। सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्।" सुखेन विना न कोपि कार्ये प्रवृत्तः भवति, करुणरसे ऐकान्तिकाग्रहं दृष्ट्वा तु एतेषां सुखमयत्वमेव स्वीकरणीयं भवति। कारुण्यं यदि अस्माकं दुःखस्य कारणं भवेत् तर्हि शैवलीसदृशी कथा न पठनीया। एतस्या व्यञ्जना गभीरा, सफलकामी प्रोयोगशैली, अहो नाटकीयता सर्वाः वाचकानुकूलाः एव। "प्रयोगत्वमनापन्ने काव्ये नास्वादसम्भवः" तादृशस्य प्रयोगस्य प्रकाशः प्रत्येकस्यां तारापदकथायां समुद्भास्यते। लघुकथायाः आरम्भः वेगेन लक्ष्याभिमुखधावमानेन ज्यामुक्तेन वाणेन सह तुलना सङ्गता भवति। यः कयापि भूमिकया विनैव स्त्रोतस्य अन्तः त्यक्तः। पश्यामः तावत् शैवल्याः प्रारम्भः— "आसीत् काचित् कन्यका शैवली नाम। केकरा, कृष्णा, खर्वा, च। विधाता यथा तिलोत्तमां सृजति तथा तिलाधमामपि, अन्यथा विभुत्वं व्याहन्यत। तां माता निन्दति, नाभिनन्दति पिता। वर्धते च दिने दिने, न शुक्लपक्षे यथा शशी, किन्तु कृष्णायां निस्तारका अमानिशेव।" कथा आपतिता करुणारहितायां वास्तवतायां यस्या क्षणमपि स्थातुं अवसरः नास्ति। वाचकाः शैवल्याः उद्विकाशस्य प्रतीक्षावसाने सति एव तस्य वर्धनस्य विपरिणामस्य प्रतीक्षायां निमग्नाः भवन्ति। इदानीं द्वित्रा वाक्यं , त्रीणि चत्वारि आभासाः इङ्गितमेव अपेक्षितानि। शैवल्याः पिता मातरं वदति- सर्वं विक्रीणाति चेदपि शैवल्याः बिवाहव्यायः न आगमिष्यति, माता वदति ...कः ग्रहिष्यति एतां ? कथञ्चित् विवाहः तु भवतु , तदनन्तरं श्वशुरकुले दासीरूपेण एव जीवेत्। लघ्वी शैवली किमपि नावगम्यापि उक्तवती तिष्ठ तिष्ठ द्रक्षति यथाकालं राजपुत्रः आगम्य मां स्वीकृत्य गमिष्यति बहुदूरम् । तदनन्तरं क्रन्दन्तः एव स्थाश्यन्ति। कैशोरावस्थायां शैवली "तस्कर इव दण्डायते दर्पणस्य पुरतः" पाठकानामवगन्तुं विलम्वः एव न भवति "केकरा, कृष्णा, खर्वा च" शैवल्याः मनोदशा, सापि अवगच्छति आत्मगततया "हस्तेन मार्ष्टि ललाटकेसान् "। अपि सा विपरिणमते "अधुना तु न हसति किशोरी"। कालेन शैवली काचित् वधूः, गोविन्दः तस्य पतिः। आदिवसं कायिकपरिश्रमेणापि अक्लान्ता शैवली पतिगृहं स्वच्छं स्थापयितुं प्रयन्तशीला भवति। शैवली वस्तुतः भर्तुर्गृहे दासीरूपेण पर्यवसिता, इदानीं सा "भर्तुः पादुकां परिष्करोति",कदाचित् पतिः "अलमीदृशपरिश्रमेण" इति वदति, तदा "ईषज्जहास वधूः" इति विवरणं पश्यामः। पतिगृहं तस्मै मन्दिरमिव, किन्तु गोविन्दस्य

प्रेम शैवल्यां न तिष्ठति। कृष्णाया अपराजितया सः परितृप्तः न भवति अधुना, एकदा तेन "शुक्ला" "चन्द्रमल्लिका" आदाय गृहमागम्यते । अत्रैव One Climax इत्यस्य चरमक्षणस्य आयोजनं सम्पन्नम्।"विरराम वर्षणम्। जहास काशः। काशा विनाशं गताः। शुशुभे पक्कं शालिधान्यम्। सोपि अन्तं जगाम हेमन्तः। आयात शीतः। भयेन चकम्पते आमलकी शाखा। पत्राणि व्यसृजद् भूमौ"स्वल्पातिस्वल्पेन शव्दैः गुरुतरार्थस्य प्रकाशः। गतिरपि अपारा। अनन्तरमेव परिणामनिमित्तम् अपेक्षा एवावशिष्टं तिष्ठति। अनादृता अपराजिता शैवली दिने दिने विशीर्णायते, गोविन्दस्य प्रश्नस्य उत्तरेण "म्लानं जहास".....अथ अन्तिमशय्यायाम् "स्मितमकरोत् शैवली"। अहो दुरन्तः विपरिणामः।

बङ्गप्रान्ते विद्यमानानां सहस्रानां कृष्णानां कन्यानां दुरवस्था न अश्रुतपूर्वा । नापि संस्कृतेतरभारतीयसाहित्ये तथाविधानां कथानां अभावः विद्यते। न साहित्ये न वास्तवसमाजे शैवलीसदृशानां चरित्राणाम् अभावः विद्यते। तासामेव यन्त्रणां मूर्तं करोति शैवली इति कथायां लेखकः। तस्यैव वाक्येन प्रतिध्वनति तादृशानां सर्वेषा वेदना—"मातः , तव वहुकष्टकारणमहम् आजन्मनः। किन्तु न मम किमपि करणीयमासीत् । क्षमस्व माम् "। मरणकाले केकरा, कृष्णा, खर्वा च शैवली परजन्मे चन्द्रमल्लिका इव गौरी सुरूपा च भूत्वा जनिं लब्धुं प्रार्थयति। वाचकाः अपि तथैव इच्छन्ति प्रायः।

हस्-धातोः प्रयोगे नैपुण्यं वैचित्र्यं पाण्डित्यं च प्रदर्शितवान् लेखकः।तद्यथा- हसति , न हसति, जहास, म्लानं जहास।"विरराम वर्षणम्...... पत्राणि व्यसृजद् भूमौ"इत्यादिभिः प्रमान्यते, कथायां द्वित्रा शव्दैः विनिर्मितः लघुवाक्यवन्धः व्यञ्जनया रसोत्तीर्णः चित्रमयश्च जातः।

अथ भेजालकथा[xiv]

भेजाल इति शब्दस्तु बङ्गीयरूढशब्दः। यस्मात् संस्कृते बङ्गव्यवहारादेव अपद्रव्यानां संमिश्रणार्थेनैव गृहीतः। तस्मात् आधुनिके जीवने भेजालसर्वस्वतायाः चित्रं , द्विराचारः, पाखण्डम् आदि दार्शनिकतत्वेन व्यङ्ग-विद्रूपेण च सह सुचारुतया सरसतया चित्रितं तारापदभट्टाचार्येण अथ भेजालकथा इति कथायां। कथायां जम्वुद्वीपकथां जिज्ञासुभ्यः मुनिभ्यः भेजालकथां वक्तुकाम नारदः वदति उत्तमेन सह अधमस्य संमिश्रणमेव भेजालः, अपि च तं मिश्रितद्रव्यमपि भेजालमिति कथयति, यथा ब्रह्ममुहुर्तम्। नारदमते तत्र आलोकेन सह अन्धकारस्य मिश्रणात् तदपि भेजालमिति। अजपादस्य प्रश्नः आसीत् भेजालस्य कारणं किमिति। नारदस्य उत्तरमासीत् "अभावः"। 'कोकनाद'स्य उत्तरं -- अभावो नाम सप्तपदार्थानामन्यतमः। स तु स्यादेव कथं न लोकस्तं सहते ?

षष्ठ्यावदे पश्चिमबङ्गे सर्वत्र परिव्याप्तः खाद्याभावः, अनैतिकतया खाद्यादिद्रव्ये अपद्रव्यानां संमिस्रणेन लाभवर्धनम् इत्यादिनां विवरणं सुचारुतया विवृतम्।[xv] येन लेखकः लोके विद्यमानानां छद्मलोकहिताकाङ्क्षीनां नेतृनां छद्मावरणमुद्घाटयितुं यतमानः इति पश्यामः। यत्र नर-नारीणां वस्त्रधारणशैली, विद्युत्संकटम् इत्यादि तस्य ब्याङ्गस्य लक्ष्यमासीत्। प्रासङ्गिकतया कदाचित् न्यायसम्मतः अभावाः, व्याप्तिः, अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः आदिनां कदाचित् वेदोपनिषन्मन्त्राणां उल्लेखः कृतः। "यदक्षरं परिभ्रष्टं मात्राहीनञ्च यद् भवेत्। पूर्णं भवतु तत्सर्वम्। "। कथापात्राणां मुनीनां नामानि अपि हास्यकराणि तानि यथा... कदलीप्रियः, पाणित्रासः, हसशिर्षः, कोटराक्षः, सारसञ्चुः इत्यादयः।

गदाधरविवाहकथा[xvi]

भरतनिर्दिष्टहास्यरसस्य वर्णः श्वेत एव "सिता हास्यः प्रकीर्तितः", अहो हास्यरसनिपुणा कथाप्रतिभा प्रकटिता तेन गदाधरविवाहकथायां। वाक्यगतः, वेशगतः, क्रियागतः इत्येतेषु त्रिविधेषु हास्यरसेषु सः वाक्यगतहास्यरसमेव परिवेशितवान् अत्र। क-तः क्षं यावत् पठित्वा यदा गदाधरः दीर्घश्वासं त्याक्तवान् तदा माता पुत्रं गुरोः सकाशमानितवती। तस्य कथायां "श्रुतञ्च वहुनिर्मलम्।" दरिदृश्यते। "गदाधरविवाहकथा"इत्यस्यां कथायां हास्यरसः स्फुरणं वाचकानां निर्मलानन्दाय भवति लेखकस्य निर्मलज्ञानम् । चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणां प्रसङ्गमानीय अध्यापक-गदाधरयोः परिप्रश्ने पर्यवेक्षणे च हासविच्छुरणं जनयति। "केन कृतम्"इति पृष्टे सति अध्यापकेनोक्तम् "नृत्यावसाने नटराजो नवपञ्चवारान् ढक्कां ननाद। तत एतानि उत्पत्यानि" इति। अहो सुपरीक्षाकामी विद्यार्थी गृहमागम्य ढक्कां च संगृह्य वादयित्या आविष्कृतवान् यत् तस्मात् अ इ उ ण् इति ध्वनिः न निर्गच्छति।अनन्तरं गुरुवे अनुयोगं करोति यत् गुरुणा सः मिथ्या अववोधितः इति।

मैत्रेयी[xvii]- इति काचित् सफला कथा। स्वार्थकलघुकथा इत्युक्ते यदवगच्छामः तत् सर्वमपि पश्यामः अत्र। यस्या आरम्भे एव चमत्कारित्वम् अस्ति ।

कथांपठितुमारभतेचेत्समाप्तियावन्नपठित्वावाचकानांनिष्कृतिःनभवति।[xviii]

कथानकमेवंविधःकस्मिन्चिद्दिवसेकश्चित्कर्मप्रार्थीबालकःगृहस्थस्य द्वारमुपगतः।स्नानात्प्रत्यागतागृहिणीबालकंदृष्ट्वापृष्टवतीसःकःइति।

बालकंपृष्ट्वासर्वंज्ञातवती कार्यंप्रतिश्रृणोति च।अपि तुतस्मैभोजनमपिउपकल्पयतिगृहिणी। सैवबालकः अनाथः इतिनामकृष्णकायः आजन्मपितृहीनः सद्यमातृहीनः मुण्डितशिरष्कः च। गृहस्थेनबालकायआश्रयःपठनव्यावस्थाच दीयते।परीक्षायांप्रथमस्थानंप्राप्नोतिसः।कालेगृहस्थकन्यायाःमाल त्याःगृहशिक्षकपदमपिप्राप्नोतिसः।क्रमशःउभयोःमनोविनिमयेनसा मीप्यंअतिगाढंभवति।कुन्दपुष्पमाल्येनतयोःरहसिगान्धर्वेनविवाहः अपिसंजातः।

नौकाविपर्ययात्मालत्याःपितरौपरलोकगतौजातौ।घटनाक्रमेणमाल तीउपनीताभवतिधनिकात्मीकयाःमैत्रेय्याःगृहे।क्रमशःमैत्रेयी-मालत्योःसख्यताप्रगाढाभवति।कुन्दपुष्पमाल्येनविवाहःअपितया ज्ञापितामैत्रेयी।अथचरमक्षणमायातिमैत्रेय्याविवाहःअनाथेनसहनि श्चितः।सर्वदुःखंअन्तःसंगोप्यमालतीशङ्खंवादयति।..... "सायाह्ने वरः आगतः। अनाथ एवासौ। मालती निगृह्य आत्मानं शङ्खं दधौ।"

..विवाहरात्रौमैत्रेयीविवाहग्रन्थीमुद्घाट्यनिर्गच्छति,पत्रेलिखतिच श्रद्धास्पदभवान्नजानातिमममनः,नअहंजानामिभवतःमनः,किन्तुय या मालत्यासहभवतःकुन्दपुष्पमालयाविवाहःसम्पन्नः,तांमालतींभव तःहस्तेसमर्पयामि।तांअनुगृह्णातु।कथाअत्रैवसमाप्ता।

अतिसामान्यंकथानकंवर्णनया व्यञ्जनया असामान्यत्वमाप्नोति कथायाम्। कथायां अनाथस्य आश्रयदातारौ स्नेहार्द्रौ गृहीणि-गृहकर्तारौ ईर्षाकातरा प्रतिवेशिनी मैत्रेय्याः करुणार्द्रा माता च एतेषां नामकरणं न कृतं कथाकारेण। तनैव तेषां व्याप्तिः सामग्रिकं कृतम्। एते चरित्राणि बङ्गीयानां गृहेषु परिदृश्यमानानि सन्ति। गभीरसंवेदनार्थं संलापस्य उपस्थापनापि तेन परिपाटितया साधिता।[xix]

श्यामली-[xx]

सरसकथावस्तुनः उपस्थापने पटुः तारापदभट्टाचार्यः, तत्रापि यदि प्रेमोपाख्यानवर्णनपरा कथा भवेच्चेत् का कथा, कथायाम् आसमाप्ति पिपठिषा तिष्ठत्येव। कथायाः आरम्भं परिशीलयामः.... "भार्यया सह मुखसंघर्षाद् द्वितीयदिवसे पलाशपुरस्य श्रीयुक्त-हरिहरचट्टोपाध्यायस्तस्य पुत्रं पञ्चमवार्षिकश्रेण्याश्छात्रं नन्दमाहुय जगाद 'तव विवाहं कारयिष्यामि। मनयोगेन पठ' एवं स कतिपयदिवसमध्ये एव सस्त्रीक पनसग्रामस्य श्रीयुक्त-निकुञ्जमोहन-मुखोपाध्यायस्य कन्यां श्यामलीं निर्वाच्य समागत्य प्रोवाच "तत्रैव विवाहो भावी । तथापि गत्वा पश्य – यदि किमपि वक्तव्यं स्यात्।" यतः – स्थान-काल-पात्र-प्रसङ्गादि सर्वम् आपरितोषं समुल्लिख्य नन्द-श्यामलीभ्यां सम्भावितमिलनदर्शनोत्सुकाः वाचकाःउन्मुखतया कथां अग्रे पठन्तः भवन्ति। नन्दस्य मित्रैः सह चर्चायाः विचार्यविषयस्तु... "चिराय काचिदेका सङ्गिनी निर्वाचनीया या कदापि न वृद्धा भवेत्, तथा, यथा आगता तथैव तिष्ठेत्"। 'कार्यमेतत् दुरूहं यतो'..... 'पश्चात् स्थूलापि भवितुमर्हति'....... 'किंवा गृहगोधिका-सदृशा कृशा'...इत्यादयः। अतः तिलतत्वादि वहुविचारस्य परिकल्पनापूर्वकं कन्यासन्दर्शनार्थं पनसग्रामं ते त्रयः समागतवन्तः। सन्देशरसोगोलकमधुरसमभिव्यवहारेण कन्यासन्दर्शनं तु जातं परं उभौ पात्रौ एव लज्जया नताननौ एव आस्तां, फलतः सर्वं विफलम्। सुतरां रहसि अन्धकारे पुनर्दर्शनाय गमनम्। सत्यमेतत् तारुण्यसाहसिकमेव शोभे "तस्येदमभियानमागामिनि दिवसे तरूणान् पन्थानं प्रदर्शयेत्।" श्यामल्याः सङ्गीतालापमनुस्मरन् निम्ववृक्षमारुह्य नन्दः वातायनात् द्रष्टुमचेष्टयत् । फलं तु भयावहः अभवत् । तत्रैव समागतं कथायाः चरमक्षणम्। श्यामल्याः "चोरः!"इति चित्कारेण सर्वं पण्डः। वातायनात् वीक्षन्तं नन्दम् आविष्कृत्य, तस्मै कन्यां सम्प्रदानाय अलमिति निश्चितवान् निकुञ्जमोहनः, लोकनिन्दाभयात् पत्रे तथैव लिखितवान् हरिहराय। नन्दस्य पिता हरिहरः पक्षाभ्यन्तरे द्वितीयमेकं नन्दनामाङ्कितं पत्रं प्राप्तवान् यत्र तेन आविष्कृतः श्यामल्याः मनोदशा। त्वरया सः नन्दस्य वृत्तान्तमपि परिप्रश्नेन ज्ञातवान् । अनन्तरं पनसग्रामं गत्वा श्यामल्याः धान्येन दर्भेण आशिर्वादादिकार्यं[xxi] साधितवान्, अहो मधुरमस्याः समापनम्।

कथामिमां विश्लेषयामः चेत् पश्यामः, तदानीन्तने काले उपर्विशवयस्केन तरूणेन सह सद्यतरुण्याः विवाहस्य प्रचलनमासीत्। अपि तु तदा अविभावकानामेव चितेन सह विवाहस्य प्रचलनमासीत्, प्रणयप्रसङ्गे अद्यतनीयं दुःसाहसिकमभियानं तदा अप्रचलितमासीत् प्रायः। श्यामल्याः पत्रव्यवहारं तु कदाचित् साहसिकं चेदपि अनुचितमिति न प्रतिभातम्। अत्यन्तसरला घटना काचित् रसोत्तीर्णतया अत्र वर्णिता। दाम्पत्यकलहं वोधयितुम् अत्र 'मुखसंघर्षः' इति शव्दं व्यवहृतवान् लेखकः। स्नातकोत्तरद्वितीयवर्षश्रेणीं वोधयति 'पञ्चमवार्षिकश्रेणी' इति शब्दः। "तव विवाहं कारयिष्यामि। मनयोगेन पठ।" "तत्रैव विवाहो भावी । तथापि गत्वा पश्य – यदि किमपि वक्तव्यं स्यात्।" पिता-पुत्रयोः अहो मधुरसम्वन्धः सरलाभिव्यक्तिः च द्रष्टव्य। समस्तपदानां प्रयोगे सति - इति योजकचिह्नेन पाठावगमनक्लेशं निवारितवान् लेखकः। विवरणलाघवार्थं तेन सारगर्भसंलापस्यैव व्यवहारः कृतः। कथा तु

समाप्ता किन्तु नन्दमित्राणां किंकर्तव्यविमूढता "अन्तः अतृप्तिःस्यात् समाप्ते सति भाति समाप्ता चेदपि न समाप्ता (अन्तरे अतृप्ति रवे साङ्ग करि मने हवे शेष हये हइल ना शेष)" इति सूचयति।

उपसंहार

परिशेषे तारापदस्य लघुकथा सार्थकलघुकथा इति वक्तुं शक्यते। कदाचित् तस्य कथायां संलापवाहुल्यदोषेण दुष्टा इते कोपि वादंमुत्थापयेत् तत्रतु अयमवगन्तव्यम् यत् तत्र तत्र संलापयोजनया कथायाः उत्तरणमेव यातमासीत्। कथाद्वादशः कलिकातातः संस्कृतपुस्तकभाण्डारात् प्रकासीतमासीत् , अधुना दुस्प्राप्यमेव। परितापस्य विषयः एतादृशः सरल-सुखवोध्य-प्राञ्जलश्चेदपि कथाद्वादशस्य प्रकाशने प्रकाशकाः उदाशिनाः एव वर्तन्ते। यस्मात् पाठकाः अपि तस्य आस्वादनात् वञ्चिताः भवन्ति। यदातारापदेन पश्चिमवङ्गप्रदेशे लघुकथायाः ललितसमसर्जनं साघयन् आसीत् प्रायः तस्मिन्नेव कालखण्डे समकाले एव वा भारते अपरापरभाषायां लघुकथायाः लेखनमारब्धमासीत्। किन्तु संस्कृतलघुकथायाः अपरापरभाषातः किमर्थं विकासः नजातः तदऽपिविचार्यः।

सन्दर्भा

1. आधुनिक संस्कृत साहित्य 1910-2010 छोटगल्प ओ नाटक, ऋता चट्टोपाध्यायः, प्रग्रेसिभ, कलिकाता, 2012
2. काव्यादर्शः, दण्डी, शिवनारायन शास्त्री, परिमल पाब्लिकेशन, दिल्ली।
3. आधुनिक संस्कृत लघुकथा - एक विङ्गावलोकन (मूलइंराजी-रत्नावसु), अनुबाद- बनमालीविश्वालः, दृक्, इलाहावाद, 1999, पृ-68.
4. कथाद्वादशः, तारापदफट्टाचार्यः, संस्कृतसाहित्यपरिसत् पत्रिका, कोलकाता, 2011.
5. नारायण गङ्गोपाध्याय, साहित्ये छोट गल्प, मित्र ओ घोष पावलिशार्स, श्रावण 1412बङ्गा (1996इ) {तृतीयप्रकाशणम्}, कलकाता ।

अन्तटीका-

[i] काहानी(हिन्दी), छोटगल्प(बङ्ग), Short Story(आङ्ग्ल) उपन्यासः(Novel) उपन्यासिका(Novelette)

[ii] संस्कृतलिटरेचर- इनकन्टेम्परारीइन्डियान्लिटारेचर, वि.राघवन, साहित्यएकाडेमीदिल्ली, 1957, पू. 225

[iii] "संस्कृतछोटगल्पेरजगतेतारापदएकाइएकशो"(वांला)-ऋताचट्टोपाध्यायः, छोटगल्पओनाटक, पृष्टा-25

[iv] "छोटगल्पहच्छेप्रतीति- (Impression) जातएकटिसंक्षिप्तगद्यकाहिनीयारएकतमवक्तव्यकोनघटनावाकोनपरिवेश वाकोनोमानसिकताकेअवलम्बनकरेऐक्य-संकटेरमध्यदियेसमग्रतालाभकरे।" -- साहित्येछोटगल्प, नारायणगङ्गोपाद्धाय,पू. 173.

[v] अधुनाबांलादेशस्य

[vi] इयंपृथ्वी

[vii] पट्टकाष्ठिका, कथाद्वादशः।

[viii] आचार्येण दण्डिना उक्तं यत्– नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च बहुनिर्मलम्। अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः।।

[ix] "— अत्र 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इति कृष्णवचनं प्रमाणम्। —वयं तु छिद्रान्वेषिणः। —अत्र मनुवचनमनुसरामः--'विद्याच्छिद्रं परस्यतु।' —किन्तु भद्रे, एवं रात्रौ जागृत्वा परेषां द्रव्यं यत् खण्डखण्डं कुर्मस्तत्र को लाभः? —आर्यपुत्र, यद्यपि तं पण्डितायाा भर्ता तथापि स्वयं न पण्डितः। —मा लज्जां देहि। —भगवान् कृष्ण आह — 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' —ईदृशी पण्डिता त्वं कथं जाता भामिनी! — 'स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च।' —सम्प्रति यस्या वाराणसीशाटिकां कृन्तावः सा कल्यमुत्थाय कि करिष्यति तद् भावयामि। —'कर्मण्येवाधिकारस्तु मा फलेषु कदाचन।' —परस्य अनिष्टम्। — 'स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विषम् ' —एतानि खण्डानि कथमपि नास्माकं प्रयोजनं साधयेयुः। — मासाधयन्तु।किन्तुहेस्वामिन्, इदमस्माकंसहजंकर्म।यथाहस्मनवनीतलोलुपः-- 'सहजंकर्मकौन्तेयसदोषमपिनत्यजेत्।'

[x] कथाद्वादश, 2004

[xi] "चरणः पराणनिकेतनुपनीतः। बङ्गमोहिनी द्वारमुद्घाट्य सहास्य जगौ— ठक्कुरपुत्र! पराणो मृतः ? न अधुनापि । किन्तु मरिष्यति। कुत्रासौ ? द्वितले। गन्तव्यं मया। अग्रे सर। अशौचे जाते भोजनं न भविष्यति इति मया तूर्णं तत् समाप्यते। अर्धं जग्धम्।अवशिष्टं खादित्वा आगच्छामि । ....हस्ते किम् तत् ? –पट्टकाष्ठिका इति। तव तुला नास्ति। यदनागतं किन्तु आगमिष्यति सदा तत्र तव नयनम्।

[xii] कथाद्वादश, 2004

[xiii] कथाद्वादश, 2004

[xiv] कथाद्वादश, 2004

[xv] सर्षपतैलेनश्रृगालकण्टकबीजं, तण्डुलेकङ्करं, शर्करयाबालुका, औषधेभेजालम्

[xvi] कथाद्वादश, 2004

[xvii] कथाद्वादशः, 2008

[xviii] "…..एकदा किशोरः कश्चित् कस्यचित् गृहस्थस्य द्वारं जगाम।गृहिणी स्नात्वा पुष्करिण्या आगच्छन्ती तं दृष्ट्वा पप्रच्छ — 'कस्तम्' ?— मम कोपि नास्ति। — मस्तको मुण्डित कथम् ? — माता मृता।— पिता ?— जन्मनः प्रागुपरतः। — किमिच्छसि ? — यत् किमपि कर्म। — कीदृशं

कर्म ? — यदेव दीयते।— कर्ता प्रत्यागच्छतु। आगते पृच्छामि। यावदेहि स्वीकुरु किञ्चित्।……"

xix "...चतुर्दशवर्षीया ऊनविंश-वर्षीयं निभृतं निनाय। हृदयदेशात् किमपि वहिरानीय आह—'स्मरसि'? —कुन्दकुसुममाला। त्वया ग्रथित्वा सरस्वतीकन्ठे दत्ता। — च रोपिता लता। —मनसि करोमि। —रक्ष एनाम्। मा विजहीहि कदापि।..... "

xx संसाप, 2008-9, पृ-9

xxi बङ्गप्रान्तेयत्विवाहार्थंनिश्चितसंकल्पत्वेनज्ञायते।वाग्दानपर्वमिव।